

Dr.sc. Ladislav Bognar, red.prof.
 Snježana Dubovicki, asistentica
 Učiteljski fakultet u Osijeku

*„Djeca vas neće pamti
 po onome materijalnome
 što ste im omogućili,
 već po osjećajima
 koje ste s njima podijelili.“*
 Canfield, Hansen,1998, str.83)

Emocije u nastavi

Sažetak

Istraživanja odgojno - obrazovnog procesa govore o tome da su dominantne emocije dosada i strah i da dominiraju neugodne emocije, ali isto tako da je moguće promijeniti stanje i postići dominaciju ugodnih emocija. Emocije nisu samo dio odgojno - obrazovne klime, nego i sama suština odgojno - obrazovnog procesa. One su dio verbalne, ali i neverbalne komunikacije, predmet su učenja putem umjetnosti, ali i ukupnih ljudskih odnosa. Emocije možemo promatrati i kao ljubav prema vlastitoj profesiji, prema predmetu kojim se bavimo, prema učenicima ili studentima, ali isto tako i obratno učenika i studenata prema nastavnicima/nastavniku, predmetu ili profesiji. Uspješna nastava se ne bazira samo na emocijama, ona je, kako to reče Pestalozzi, jedinstvo glave, srca i ruke.

Rad je nastao kao rezultat projekta koji je rađen na tri razine: (1) izučavanje teorijske razine problema emocija u nastavi, (2) realizacija seminara za učitelje s problematikom emocija u nastavi na kojemu je primijenjen kreativni pristup, prikupljena pitanja učitelja o problemima u praksi i ispitana emocionalna klima na toj vrsti odgojno-obrazovnog procesa te (3) pisanje izvještaja o rezultatima projekta i nuđenje rješenja za probleme u praksi.

Cilj rada je da primjeni tzv. lateralno mišljenje na problem emocija u nastavi i to tako da se na seminarima za učitelje koristi ovaj postupak te da se problemu pristupi na šest različitih načina: kao procesu, kao informacijama, emocionalno, kritički, optimistički i kreativno. Pri pisanju ovoga rada također se koristi ovaj metodološki pristup što predstavlja pokušaj odmaka od pozitivističkog pristupa.

Rezultati do kojih se došlo govore da se u praksi posebno javlja problem burnog i nekontroliranog emocionalnog reagiranja, problem teških emocija koje nastaju kao posljedica dječjih traumatskih iskustava te neugodne emocije vezanih uz ocjenjivanje i rangiranje. Pokazalo se da je nastava na kojoj je korišten kreativni postupak „lateralno mišljenje“ izazvala ugodnu emocionalnu klimu te da su sudionici u 98% slučajeva odabrali ugodne emocije kao osobni osjećaj na ovim skupovima.

Ključne riječi: emocionalna klima, kreativnost, lateralno mišljenje,

Uvod u problem

Još je Pestalozzi naglašavao da nastava treba biti jedinstvo glave, srca i ruke ili govoreći suvremenim jezikom jedinstvo kognitivnog, afektivnog i psihomotornog. Danas govorimo o šest aspekata odgojno-obrazovnog procesa od kojih se tri odnose na potrebe: biološke, socijalne i samoaktualizacijske, a tri na interese: spoznajne, doživljajne i psihomotorne (Bognar, Matijević, 2005). Emocije su u nastavi prisutne i kao ozračje koje nazivamo emocionalnom klimom koja može biti ugodna ili neugodna. Uz emocije se ponekad vezuje i konativni ili voljni aspekt, koji je također emotivno snažno obojen pa se ponekad govori o pozitivnim i negativnim emocijama, ali tu se više radi o stavovima koji su uvijek popraćeni emocijama.

Emocije je teško definirati. Ponekad bismo mogli reći da je svaka definicija emocije točna, budući da ju svatko opisuje u odnosu na svoje emocionalno stanje i na vlastiti doživljaj emocije. Postoji više definicija koje opisuju pojam emocija, ovdje izdvajamo onu koju su dali Oatley i Jenkins, 2003, str.93) *„Emocija je obično izazvana svjesnim ili nesvjesnim vrednovanjem nekog događaja bitnog za neki važan cilj; emocija se osjeća kao pozitivna kad se cilj ostvaruje, a kao negativna kad je ostvarivanje cilja zapriječeno.“*

U literaturi se navodi da je emocija uvijek usmjerena nekome važnomu cilju, jer ukoliko događaj nije usmjeren važnomu cilju, izostaje emocija. Razmišljajući o emocijama u nastavi, pitamo se kakvu funkciju one imaju kod učenika. Odgovor proizlazi iz njihove želje za što uspješnijim završetkom školovanja, uspješna nastava koja će kod njih izazivati ugodu i radost, jer će ono što je prikazano moći upotrijebiti u životu. Uz emocije dolaze i razne tjelesne pojave kao ubrzani rad srca, drhtanje ruku, znojenje i slično. Dakle: *„Emocije povezuju ono što nam je važno sa svijetom ljudi, stvari i događaja“.* (Oatley i Jenkins, 2003, str.122)

Emocionalna dimenzija nastave je poprilično zapostavljena. To se ogleda i u relativno kasnom prepoznavanju odgojno-obrazovne klime kao elementa odgojno-obrazovnog procesa, ali i tada prvenstveno kao rezultat socijalnih odnosa. Hladni racionalni pristup još i danas se smatra idealom kojemu treba težiti. Naša istraživanja emocija u nastavi (Bognar i sur., 2004) pokazala su da su dominantne emocije strah i dosada, ali da je promijenjenim pristupom moguće postići dominaciju ugodnih emocija koje su i pretpostavka uspješne nastave (Kragulj, 2011).

U sklopu projekta *„Poticanje kreativnosti u cjeloživotnoj edukaciji učitelja“* radimo na iznalaženju novih pristupa u osposobljavanju budućih učitelja, ali i u permanentnoj edukaciji učitelja s posebnim naglaskom na poticanje kreativnosti. U suradnji s Agencijom odgoja i obrazovanja na nizu skupova za učitelje koristili smo pristupe u kojima se potiče kreativnost sudionika. Tema „Emocije u nastavi“ koju ovdje prezentiramo realizirana je na taj način. Prikaz ovoga rada na tradicionalan način bio bi u suprotnosti s pristupom koji u njemu zagovaramo pa smo došli na ideju da koristimo postupak lateralnog ili paralelnog mišljenja („lateral thinking“ i „parallel thinking“) koje Edward de Bono (2009) definira kao suprotnost tradicionalnom pristupu za koji kaže, da teži otkrivanju „istine“, ali ništa ne gradi. Tradicionalni pozitivistički pristup koji se svodi na konstatiranje postojećeg stanja i na šablonske radove s unaprijed određenim podnaslovima (koje uglavnom čitaju sami autori) u pedagogiji je nekoristan jer ne otvara nove mogućnosti i ne kreira nova rješenja.

Paralelni ili lateralni pristup teži da se problem sagleda s različitih aspekata koji se pri tome ne suprotstavljaju nego teže iznalaženju novih rješenja. Lateralno mišljenje (simbolično nazvanim „Šest šešira“) sastoji se od šest različitih pristupa nekom, u ovom slučaju pedagoškom, problemu – da ga se promatra kao proces, da mu se pristupi emocionalno i intuitivno, da se prikupe potrebne informacije, da se analiziraju poteškoće i opasnosti, ali i optimistične šanse koje nude promjene. Kao rezultat je kreiranje novih pristupa drugačijih od uobičajenih i iskorak iz uobičajenog načina mišljenja, koje De Bono (1998) naziva promjenom paradigme.

Cilj ovog rada je istražiti problematiku emocija u nastavi koristeći kreativni postupak „*lateralno mišljenje*“ kako na teorijskoj tako i na empirijskoj razini.

Postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Koji se problemi u pristupu emocijama u nastavi javljaju u praksi?
2. Koje su mogućnosti korištenja lateralnog mišljenja u odgojno-obrazovnom procesu?
3. Kako kreativni pristup utječe na emocionalnu klimu odnosno kako će sudionici seminara doživjeti ovaj proces?
4. Na koji način u pisanju izvještaja o istraživanju koristiti lateralno mišljenje?

Metodološki pristup

Najprije smo isplanirali **proces**. Odlučili smo se za tri razine. Prva je bila rad na literaturi i to ne samo znanstvenoj nego i na umjetničkoj (koja se obično zapostavlja), druga razina je realizacija ove teme na tri stručna skupa učiteljica i učitelja razredne nastave na kojima ćemo koristiti lateralni pristup kao postupak u odgojno-obrazovnom procesu, ali i dobiti od sudionica i sudionika informacije o različitim pojavnim oblicima emocija u nastavi i problemima na koje nailaze u praksi, a treća je pisanje ovog rada koji nije pisan na tradicionalan način nego koristi pristupe lateralnog mišljenja što znači da se ne koristi samo racionalnim jezikom nego i pričom, opisom slučajeva, video isječcima, glazbom, scenskim prikazom.

Naša **emocionalna** angažiranost bila je vrlo velika jer smo vjerovali da je moguće više-manje dosadne pristupe bavljenja određenom problematikom zamijeniti nečim zanimljivijim i uzbudljivijim. Tim koji je realizirao praktični dio ove teme sastojao se od četiri profesora i šest studentica Učiteljskog fakulteta u Osijeku i svi smo bili vrlo uzbuđeni u stvaranju nečeg novog. Našim studenticama, budućim učiteljicama, ovo je bilo prvo sudjelovanje na jednom stručnom skupu učitelja razredne nastave na koje su sudjelovali i neki od njihovih roditelja pa im je to bio poseban izazov.

Poteškoće smo vidjeli u velikoj brojnosti skupova za koje smo se pripremali. Na svakom od tri skupa bilo je po više od sto sudionika na što nismo mogli utjecati. Drugi problem bio je nenaviknutost učiteljica i učitelja na ovaj pristup, ali i naše neiskustvo u primjeni ovog pristupa na ovako velike grupe. Kod objavljivanja teksta vidimo problem neuobičajenosti prezentacije znanstvenih tekstova na ovaj način i opasnost da se to proglasi nedovoljno „ozbiljnim“ pristupom ovoj tematici. Postojala je opasnost da će rad biti odbijen ili da će se tražiti da ga se preradi prema tradicionalnim šablonama što bi uništilo smisao ovog rada. Poteškoću smo vidjeli i u iznalaženju ravnoteže između metodološkog pristupa (lateralnog mišljenja) i prikaza teme (emocija u nastavi).

U prikupljanju **informacija** iz literature podjednako smo se bavili i pitanjem emocija u nastavi kao i poticanjem kreativnosti učiteljica i učitelja. Na samim skupovima smo prikupili pitanja sudionika o emocijama u nastavi želeći tako doznati koje probleme u vezi s ovom tematikom vide učiteljice i učitelji u svojoj praksi. Na ta smo pitanja djelomično mogli odgovoriti na samom skupu i to tako da smo izvršili slučajni izbor, a sva smo pitanja naknadno obradili i prezentirali u ovom tekstu. Budući da se radilo o velikom broju pitanja (N=302) grupirali smo ih u određene kategorije, a zatim uvrstili u poglavlja na koja se odnose. Dio informacija o samim skupovima dali smo putem linkova čime smo rasteretili tekst, ali putem slike i zvuka dobiva se informacija koja se ne može dati tekstualno.

U pripremanju je bilo mnogo **kreativnosti**. Najprije smo morali na jedan zanimljiv način prezentirati sudionicima pristup lateralnog mišljenja pa smo sa studentima, profesoricom glazbe i profesoricom dramske umjetnosti napisali tekst i glazbu „Šest šešira“ i kreirali glazbeno-scensku sliku koja je izvedena na početku skupa (vidi <http://www.vimeo.com/5855185>). Trebalo je iznaći postupke kojima bi mogli aktivirati sudionike skupa, a da oni budu poticaj buđenju ugodnih emocija u procesu edukacije na ovom skupu, ali i doživljaj teme na jedan kompleksniji način koji neće biti samo racionalan. Na taj način smo htjeli učiteljicama i učiteljima dati i jedan obrazac koji mogu uz određene modifikacije koristiti i u vlastitoj praksi. Odlučili smo se za aktivnosti u parovima koje su počele predstavljanjem izmišljenim imenom, a nastavile razgovorom o značajnoj osobi u vlastitom odrastanju i njenim kvalitetama, rješavanjem nekih odgojnih situacija, učenjem i pjevanjem pjesme „Šest šešira“, a za evaluaciju je pripremljen postupak „Likovi iz bajki“. Ujedno smo pronašli tri priče koje govore o različitom aspektu emocija u nastavi koje su trebale pojačati doživljajnu stranu bavljenja ovom tematikom.

Naš **optimizam** zasnivao se na očekivanju da ćemo takvim pristupom dati jedan novi doprinos izučavanju pedagoške problematike koji neće biti samo puko prepričavanje različitih autora ili snimanje stanja nego kreativni iskorak u novo i nepoznato. Očekivani otpori mogu biti dobar znak da je ovaj pristup zaista nov i da predstavlja odmak od uobičajenog. Emocijama smo se bavili i tako da smo raspravljali o njihovoj ulozi u pojedinim aspektima odgojno-obrazovnog procesa, ali i tako da smo u odgojno-obrazovnom procesu, koji smo realizirali za učitelje na tu temu, također vodili računa o emocionalnoj dimenziji što smo na kraju i provjerili u etapi evaluacije.

U tekstu koji slijedi temu smo podijelili na pet cjelina i u svakoj ćemo se služiti nekim od ovih šest mogućih pristupa, ali ih nećemo posebno naglašavati jer će ih čitatelji lako prepoznati. Najčešće ćemo se služiti informacijama, emocionalnim i intuitivnim pristupom, ponekad kritičkim, ali ćemo na kraju svake cjeline dati niz ideja za praksu, što je i cilj ovog kreativnog pristupa.

Rezultati i rasprava

Emocionalna klima je ozračje koje se javlja u odgojno-obrazovnom procesu u kojem se sudionici osjećaju više ili manje ugodno odnosno više ili manje neugodno. Shodno tome možemo reći da emocionalna klima može biti ugodna ili neugodna. Prema istraživanjima koje smo proveli ranijih godina na većem uzorku učenika srednjih škola na području Slavonije i

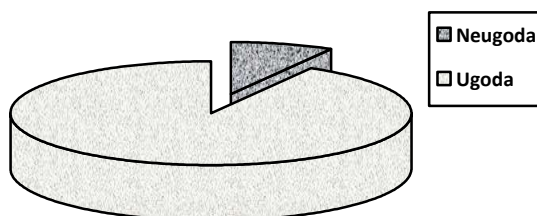
Baranje dominantne emocije su dosada i nervoza, zabrinutost i uplašenost, što su modaliteti anksioznosti i straha (Bognar i sur., 2004).

Tablica 1: Rang emocija u nastavi u srednjim školama

Rang	Osjećaj	Frekvencija
1	Dosadno	370
2	Nervozno	297
3	Zabrinuto	274
4	Uplašeno	126
5	Ugodno	111
6	Tužno	110
7	Iritirano	109
8	Radoznalo	103

Ako usporedimo ugodne i neugodne emocije onda je odnos 75% prema 25% u korist neugodnih emocija. Postoji stereotip da škola i mora biti neugodno mjesto jer „bez muke nema nauke“, a „šiba je iz raja izrasla“, da je škola skalinada po kojoj se i penje i pada te da škola priprema za život koji nije neka idila nego okrutna borba za opstanak.

Zabrinuti zbog takvog stanja pokušali smo promijeniti stanje u nastavi za buduće učiteljice i učitelje i to tako da smo nastavu prilagodili njihovim interesima i potrebama te unijeli elemente kreativnosti. (Vidi detaljnije <http://kreativnost.pedagogija.net/mod/resource/view.php?id=8>) Došli smo do spoznaje da nastava koja potiče i omogućava kreativnost ima posebno povoljan utjecaj na emocije u nastavi. Naša ispitivanja emocionalne klime u četiri sveučilišna kolegija *Didaktika*, *Pedagoška komunikacija*, *Teorija glazbe* i *Metodika glazbene kulture*, na kojima je sustavno poticana kreativnost, pokazala su da se naši studenti na takvoj nastavi osjećaju lijepo, znatiželjno i sretno te da je odnos ugodnih i neugodnih emocija 92% prema 8% (grafikon 1) što se može vidjeti po osmjesima na licu, ali i velikoj zainteresiranosti za te aktivnosti. Iako takvu nastavu i nije jednostavno ostvariti, jer traži jednu novu filozofiju i bitno drugačiji pristup, mi je ipak toplo preporučamo.

Grafikon 1: Odnos ugodnih i neugodnih emocija u sveučilišnoj nastavi u kojoj se primjenjuje kreativnost

Iz ovoga možemo zaključiti da nastava ne mora biti dosadna već zanimljiva i atraktivna, da strah nije emocija na kojoj se zasniva uspješno učenje nego upravo suprotno, da strah ometa uspješno učenje. Emocije su popratna pojava i različitih socijalnih odnosa u odgojno-obrazovnom procesu, kako između učiteljice/učitelja i učenika tako i među učenicima. Drugačije se emocije razvijaju u odnosima kompeticije i nadmetanja, a drugačije u odnosima kooperacije i međusobnog pomaganja. Drugačije su emocije u atmosferi demokratskih odnosa nego li u atmosferi autoritarnih odnosa ili u anarhičnoj nastavnoj situaciji.

Pitanja koja su učitelji postavili o emocionalnoj klimi odnose se na dva problema. Prvi problem su neugodne emocije koje se javljaju kod učenika i kako se s njima nositi: *Kako u nastavi što povoljnije utjecati na razvoj pozitivnih emocija? Kako riješiti bijes u razredu? Čime učinkovito zamijeniti strogoću? Kako postupati s učenicima koji svakodnevno ispoljavaju negativne emocije?* Drugi je problem vlastitih emocija: *Kako se kao učitelj oduprijeti navali vlastitih negativnih emocija na nastavi? Mogu li emocije (ako se pokazuju) biti smetnja u nastavi? Koliko pred djecom možemo pokazati mi svoje emocije? Je li dobro pokazivati svoje emocije? Kako da postanem sve 'toplija' učiteljica s više razumijevanja?*

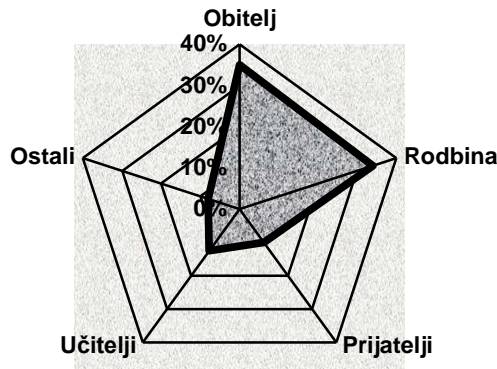
Neugodna emocionalna klima može biti pokazatelj da nastava nije u skladu s interesima i potrebama učenika pa bi trebalo u etapi dogovora uvijek porazgovarati i o tome. Postoji niz postupaka kojima možemo ispitati dječje interese i potrebe. U etapi realizacije važno je da bude zastupljena aktivnost učenika i da to budu prvenstveno produktivne i kreativne aktivnosti. Veliko značenje ima i stvaranje demokratske klime u učionici. Ona se može jednostavno ispitati tako da učiteljica/učitelj nakratko izađe iz učionice u vrijeme samostalnih aktivnosti učenika. Ukoliko je demokratska klima učenici će nastaviti samostalno obavljati započete aktivnosti. Ako pak izlaskom učiteljice/učitelja aktivnosti prestaju to je znak da još treba raditi na razvoju demokratske klime koja razvija i povoljnu emocionalnu klimu.

No nemaju učitelji problema samo s učeničkim emocijama nego i sa svojim. Mišljenje, kako učiteljica/učitelj pri ulazu u učionicu treba svoje probleme ostaviti pred vratima, ne drži vodu. Najlošiji odnos je pokušaj prikrivanja emocija jer s emocijama nema laganja, a iskrenost je odnos koji ima posebno veliko značenje u međuljudskim odnosima. Ako nam se na putu u školu dogodila prometna nezgoda u kojoj je stradao naš automobil, ili imamo problema s bolesnim djetetom, ako smo čuli vijest da su nam nalazi o bolesti pozitivni... nije li ljudskije to na primjeren način podijeliti sa svojim učenicima nego se praviti da nemamo problema, a onda eksplodirati pri prvom malom konfliktu. Sigurno je da će oni znati tog dana biti posebno pažljivi prema nama i pružiti nam podršku kao što ćemo i mi njima u takvim situacijama.

Postoji više načina da obratimo pozornost na emocije u nastavi. Nastavu bi trebalo češće početi razgovorom o tome kako se danas osjećamo, a nastava se može i završiti evaluacijom u kojoj će učenici na jednostavan način izraziti kako su se osjećali na današnjoj nastavi. Na početku dana možemo uvesti praksu da svatko svoju karticu s imenom može staviti na žutu stranu ukoliko se ugodno osjeća ili na plavu ako se neugodno osjeća. To svakako treba učiniti i učiteljica/učitelj.

Emocije u odgoju imaju posebno značenje i možemo bez pretjerivanja reći da odgoj i jeste prvenstveno emocionalni odnos. Nas odgajaju samo osobe koje nas vole i koje mi volimo. Od

njih primamo i sustav vrijednosti i životnu filozofiju, mi na neki način nosimo te osobe u sebi. Prema istraživanju koje smo proveli sa studentima te značajne osobe su uglavnom članovi uže obitelji i bliske rodbine (69%), ali i učitelji ulaze u te značajne osobe (12,5%). Ove osobe imaju posebno naglašene emocionalne kvalitete kao što su vedra narav, veselost, osoba puna razumijevanja, optimistična, puna ljubavi i topline, zabavna, osjećajna, sretna, nježna (Bognar, 2004). Dakle, radi se o ugodnim emocijama. Osobe kod kojih prevladavaju neugodne emocije ne privlače mlade ljude i najčešće ih se izbjegava.

Grafikon 2: Zastupljenost značajnih osoba u odgoju

U nastavi posebno je važno da učiteljica/učitelj voli svoje učenike. Takvi učitelji uvijek nalaze nešto pozitivno kod svakog djeteta. Nasuprot tome učitelji koji ne vole djecu stalno im traže mane. Posebno je opasno ako učiteljica/učitelj ne voli neko dijete jer onda to dijete ni sva ostala djeca ne vole. Zato je odgovornost učitelja u tom razdoblju posebno značajna. Koliko je taj emocionalni odnos učiteljice/učitelja značajan za cijeli život vidimo iz jednog komentara koji smo dobili uz pitanja polaznika seminara: *Imala sam učiteljicu, danas je to moja radna kolegica za koju me ni dandanas ne vežu lijepe uspomene. Kad ju sretnem na nekom sastanku uvijek osjetim neki strah i neugodu. Svakako da ona nije bila razlog moje odluke da postanem učiteljicom, ali kako si pomoći u susretu s njom ?*

Posebno treba voljeti tzv. „zločestu“ djecu jer je to najbolji način da problemi postepeno nestanu. No, uvijek će se naći i poneko dijete koje nam jednostavno nije simpatično. Što tada uraditi? Možda bi odgovor mogli pronaći u priči o čovjeku koji nije volio maslačke. Angažirao je mnoge vrhunske stručnjake da mu pomognu da ih eliminira iz svog lijepog travnjaka. Nakon što su iskušali sve moguće pristupe i svi su se pokazali neuspješni stručnjaci su mu predložili – neka ih zavoli! O važnosti ljubavi u odgoju govori priča „Učiteljica“ koju smo koristili na skupu učitelja <http://ladislav-bognar.net/drupal/files/Učiteljica.pdf> .

Pitanja koja su sudionici postavili vezana su uz problem discipline u razredu, prevelike aktivnosti ili pasivnosti učenika i njihovo „uklapanje“ u razrednu strukturu. Ovu skupinu čine dvije vrste poremećaja koji uključuju depresivna ponašanja (usmjerena prema unutra) i agresivna ponašanja (usmjerena prema van). *Kako pomoći djetetu koje izgleda emocionalno nedostupno – hladno? Kako pomoći učeniku kojeg je izolirao ili odbacio njegov razred? Kako uključiti dijete koje sve ignorira? Kako pomoći hiperpasivnom djetetu da izrazi svoje emocije, da se otvori i priča? Kako pomoći introvertiranoj djeci u razredu? Na koji način treba pristupiti djetetu koje se ljuti na drugu djecu i burno reagira, više, svađa se te optužuje sve oko sebe pa*

čak i odrasle? Kako uspješnije rješavati odgojne probleme djece? Učenik se voli prepirati. Misli da je uvijek u pravu. Kako riješiti takve probleme? Učenik koji često izaziva sukob i konfliktne situacije reagira šutnjom kada želim riješiti problem?

Kao pokušaj odgovora na ova pitanja iznijeli smo opis dviju odgojnih situacija iz vlastite prakse (Bognar):

- a) Dva dječaka prvog razreda igraju se kockama. Veću kutiju s kockama su istresli na pod i podijelili svakom podjednak dio. Svaki za sebe slaže svoju građevinu gledajući pritom što radi onaj drugi. Nakon nekog vremena jedan od njih, nazvat ćemo ga Mladen, potrošio je sve kocke sa svoje hrpe, a nije uspio završiti započeto i počeo se derati – Neću, on je uzeo više! Onaj drugi, nazovimo ga Đani, ga gleda pa uzme šaku svojih kocaka i gurne ih na njegovu stranu. Mladen iznenađen neočekivanim ishodom začuđeno zastade, a zatim nastavi graditi svoju građevinu. Ja to sve promatram i osjećam potrebu da Đanija zagrlim i pohvalim, ali procjenjujem da je bolje da sad ne reagiram jer je situacija i tako vrlo emocionalno ispunjena. No, kasnije tog dana kad se sve već malo sleglo ja kažem pred svima – Što si ti mene danas obradovao kad si Mladenu dao one kocke. Baš sam bio ponosan na tebe. Kasnije ja opet pričam kako mi je Đani danas uljepšao dan. On se ne svađa nego velikodušno daje Mladenu dio svojih kocaka. O tome smo razgovarali i kad je na kraju dana došla njegova mama. On je tog dana gotovo lebdio od sreće. Đani je bio inače manji i mlađi od ostalih i nije u početku bio najbolje prihvaćen od ostalih. Ovo je znatno promijenilo njegov status u grupi.
- b) Dječaci se pod odmorom igraju skrivača. Jedan od njih, nazovimo ga Marijan, sakrio se u ormar. Kad se ormaru približio onaj koji ga je tražio on naglo lupi rukama i nogom po vratima ormara kako bi postigao iznenađenje za onoga koji ga traži, ali se pri tome otkine šarka na ormaru i vrata otpadnu. Ja vrlo burno reagiram izražavajući svoju ljutnju zbog takvog ponašanja. Želim na taj način dati do znanja da ne prihvaćam takvo ponašanje. Vrata sam privremeno pričvrstio i više tog dana nisam to spominjao. Kasnije smo radili projekt o dinosaurima. Čitali smo o njima, gledali slike, arheološke nalaze, a mogli su i naslikati nekog dinosaura. Marijan je naslikao prekrasnu sliku koju smo svi pohvalili i izložili je na vidnom mjestu. Na kraju dana došla je Marijanova mama i pitala - Kakav je danas bio moj sin?

Pitali smo sudionike seminara – Što učitelj treba reći mami?

- a) Za otkinuta vrata na ormaru.
 b) Za lijepo naslikanu sliku.
 c) I za ormar i za sliku.

Većina se odlučila za posljednji odgovor. A evo što sam ja učinio: Ja sam mami rekao – Pogledajte kakvu je lijepu sliku naslikao Marijan. Sve nas je opet oduševio. On je pravi mali umjetnik. Marijan i mama su zagrljeni otišli kući. Sutradan Marijan se mota oko mene i pita kako bismo sredili onaj ormar. Pokazujem mu da sam ja to već popravio. (Ovaj dio izlaganja dostupan je na <http://www.vimeo.com/5858004>)

U odgoju učitelj se služi emocionalnom inteligencijom. To znači da promišlja načine i vrijeme kad će i kako izraziti svoje emocije vodeći računa pri tome i o emocijama učenika. Emocionalna inteligencija jest (prema Salovey, Sluyter, 1999) sposobnost uočavanja emocija, pristup i priziv emocija kao pomoć mišljenju, sposobnost razumijevanja emocija i emocionalnih spoznaja, te mišljenska regulacija emocija u svrhu promicanja emocionalnog i intelektualnog razvitka. Odgajatelj, dakle, ne reagira samo spontano i intuitivno nego istovremeno i promišlja svoje reakcije kako bi one imale pozitivan učinak na proces odgoja.

Roditelje ne treba uvlačiti u rješavanje disciplinskih problema koji se javljaju na nastavi jer oni to i ne mogu riješiti, a time samo rušimo emocionalne odnose između roditelja i djece ili i nas i djece (djeca ne vole tužibabe). Roditelje u pravilu treba pozivati samo kad se dogodilo nešto lijepo kako bismo radost i s njima podijelili. U razgovoru s roditeljima treba se držati pozitivnog pristupa. Umjetnost odgajanja i jeste u tome da tražimo i razvijamo ono pozitivno u svakom djetetu pa je važno da i roditeljima to pokažemo na vlastitom primjeru.

Neugodne i teške emocije također su prisutne u nastavi. Težnja da u odgojno-obrazovnom procesu prevladavaju ugodne emocije ne može se u potpunosti ostvariti jer su i neugodne i tzv. „teške“ emocije dio svakodnevice. Učitelji se pitaju što poduzeti i kako reagirati u konkretnim situacijama u kojima su se oni susretali i još se uvijek susreću u svakodnevnom kontaktu sa svojim učenicima: kada učenik izgubi jednog ili oba roditelja, ukoliko proživljava stresne situacije u obiteljskom domu, školi ili okolini. Koliko je problem ozbiljan govore pitanja učitelja:

Učenici je umrla mama prije godinu dana. Počela je lagati i krasti. Shvatila sam razlog i nisam nastavljala s optužbama. Pitanje: Je li neumjesno na kraju školske godine u rubriku vladanje napisati 'dobro'? Kako obilježiti majčin dana kad u razredu imamo učenika kojemu je majka umrla? Učeniku je poginuo otac. Kako se odnositi prema njemu? U kojoj mjeri biti popustljiv kada je u sukobu s učenicima? Kako pomoći hiperaktivnom djetetu koje je zlostavljano i kod kuće i u okolini, a u školi zlostavlja ostalu djecu? Kako reagirati kad se dijete zatvori u sebe, a nalazi se u teškoj situaciji? Kako i kada riješiti emocionalne probleme učenika koje donosi iz obitelji? Kako teške emocije preobraziti što prije u suprotne?

Neugodne emocije prvenstveno javljaju u sukobima i važno je znati kako se s njima nositi. Ako se te emocije ne stišaju teško je naći rješenje sukoba. Zato postoje razne tehnike hlađenja kao što su „kutić za hlađenje“, „vreća za ljutnju“, „upitnik o tučnjavi“, ali pomaže i prepoznavanje vlastitih emocija te njihovo jasno izražavanje. Djecu treba učiti i načine nošenja s vlastitim neugodnim emocijama kao i procesu nenasilnog rješavanja sukoba. (Dio izlaganja o ovoj problematici je dostupan na <http://www.vimeo.com/5870052> .)

Posebno „teške emocije“ nastaju nakon smrti bliske osobe ili nekog traumatskog iskustva koje dijete ima. Obično se misli da djetetu treba pomoći da to sve što prije zaboravi, ali to je pogrešno. Nakon smrti bliske osobe počinje proces žalovanja koji treba djetetu omogućiti i podržavati, a izgubljenju osobu ne treba zaboraviti nego češće omogućiti djetetu da na razne načine evocira sjećanje na tu osobu. O traumatskom iskustvu treba pričati ili na razne druge načine proraditi te emocije. Može se koristiti slikanje, pisanje, aktivno slušanje, te postupak „desenzitivizacije“, koja se sastoji od faze opuštanja, faze prisjećanja i autosugestije da je to prošlo i neće se ponoviti. Postupak se ponavlja desetak i više puta u jednoj seansi, a obično se

radi nekoliko dana. Važno je da se traumatska iskustva ne potiskuju jer izazivaju različite poremećaje. (Detaljnije: Bognar, 2001). Ponekad treba tražiti pomoć psihologa ili psihoterapeuta, ali je uloga učiteljice/učitelja i u toj pomoći vrlo značajna. No, djecu bi trebalo i pripremati za snalaženje u traumatskim situacijama u kojima se mogu naći. Za to su vrlo pogodne priče i opisi stvarnih događaja u kojima sudjeluju djeca. Jedan takav slučaj šestogodišnjeg Samuela opisuje Carolyn Saarni (u Salovey, Sluyter, 1999), a našu interpretaciju (Dubovicki) ovog teksta na seminaru za učitelje može se vidjeti na <http://www.vimeo.com/5859453>.

Opis slučaja straha od škole (Bognar):

Kao mladi učitelj suočio sam se s pojavom straha od škole koji se javio kod jedne plahe i ljupke djevojčice učenice prvog razreda, nazvat ćemo je Klara. Ona jednostavno nije htjela ostati u školi bez svoje dvije godine starije sestre. U dogovoru s roditeljima dozvolili smo da sestra boravi s njom u školi, ali problem je bio što je sestra, koja je išla u suprotnu smjenu, morala boraviti po cijeli dan u školi. Klara je potpuno normalno funkcionirala i bila vrlo uspješna učenica, ali kad bi se poveo razgovor da sama ostane bez sestre panično bi se uhvatila za nju i pokazivala vrlo izrazit strah. Ja nisam znao riješiti taj problem pa sam se obratio ravnatelju. On je došao u učionicu i pokušao silom otjerati stariju sestru i vikanjem uvjeriti Klaru da sestra mora ići kući. Klara se uz glasan plač panično držala za sestru i ravnateljevo nastojanje da ih silom razdvoji ostalo je bezuspješno. Cijela se situacija poslije toga još pogoršala. Tada sam naučio da je ravnateljev pristup bio totalno pogrešan. Danas mislim da se radilo o procesu emocionalnog sazrijevanja koji je kod ove emocionalno labilnije djevojčice tekao nešto sporije. Jednostavno joj je trebalo dati vremena. Nakon nekoliko mjeseci i ona je sama ostajala u školi.

Danas postoje različite igre kojima se djeca mogu vježbati „na hladno“ kako se nositi s pojedinim teškim emocijama kao što su strah, ljutnja, stresne situacije, konflikti. Ovdje donosimo opis jedne od takvih igara.

Igra „Strah“

Igra je namijenjena djeci od 6 do 12 godina za uspješnije nošenje s emocijom straha. U ovoj igri djeca se susreću sa strahom od odvajanja, strahom od iznenadnih i jakih zvukova, strahom od uniformiranih i naoružanih osoba, strahom od nepoznatih ljudi, te osobnim tjeskobama kao što su ružni snovi. Na ploči za igru označen je put kojim se kreću igrači, a pritom se susreću s različitim oblicima straha. Kad dođu na polje koje označava neku vrstu straha uzimaju karticu i čitaju zadatak npr. „Opiši svoje osjećaje za vrijeme ružnog sna.“ Kad dođe na polje ohrabrenja uzima karticu ohrabrenja i čita neku od uputa kao npr. „Promijeni kraj ružnog sna.“ Nakon igre djeci se preporuča da s odraslom osobom porazgovaraju o strahu i hrabrosti ako to žele. (Igra je dio kompleta „Igre nenasilja“ koje je uz dozvolu Američkog društva psihologa izdao Evanđeoski teološki fakultet u Osijeku, a prilagodio koautor ovog teksta.)

Emocije u obrazovanju možemo promatrati na nekoliko načina. Emocije su popratna pojava učenja i različitih aktivnosti vezanih uz učenje kad je riječ o znanstvenom i tehnološkom obrazovanju. Neke emocije kao što su različiti modaliteti straha su inhibitori učenja i ometaju ga u većoj ili manjoj mjeri. Ugodne emocije kao što su radoznalost, oduševljenje, radost

pomažu proces učenja i čine proces uspješnijim. Intenzivne emocije pomažu i intenziviranju spoznajnog procesa. Wunderer (2008) navodi mogućnosti korištenja filma u prezentiranju povijesnih sadržaja i naglašava upravo kako emocije koje su rezultat gledanja filma intenziviraju proces učenja. Mi smo u realizaciji ove teme s učiteljima koristili priču jer često snažnije govore o ovoj temi. Za emocije u obrazovanju izabrali smo priču „Tri Tedijeva pisma“ od E.S. Ballard. Priča je dostupna na <http://www.ladislav-bognar.net/drupal/files/Tri%20Teddyjeva%20pisma.pdf>.

Emocije pak imaju posebno značenje u umjetničkom obrazovanju. Umjetnost je način emocionalnog komuniciranja, ali i izražavanja vlastitih emocija. Umjetnost ima za cilj i razvoj senzibiliteta za pojedine grane umjetnosti, ali i emocionalno bogaćenje učenika kroz umjetničke aktivnosti. Iako su emocije povezane i s našom kognicijom i u susretu s umjetnošću uvijek imamo i misli i osjećaje, ipak je osjećaj ovdje dominantan jer je umjetnost okrenuta našoj afektivnoj prirodi. Različiti oblici umjetničkog izražavanja su najbolji načini izražavanja emocija.

„Na satovima književnosti na kojima među ostalim čitaju zanimljive priče, djeca počinju učiti o osjećajima likova. Likovi iz priča neizbježno su sretni, prestrašeni, ljubomorni i tako dalje, i djeca mogu primijetiti i ono zbog čega se ti likovi osjećaju kako se osjećaju te kako se likovi nose s osjećajima. Takvo učenje traje kroz cijelo obrazovanje; i kako priče postaju složenije tako postaje složenije i emocionalno učenje. Načini na koje osjećaji likova motiviraju njihova djela, što, pak, pokreće radnju, za mlade je ljude pouka iz emocionalne percepcije koliko i iz konstrukcije radnje... Književnost je vjerojatno prvi dom emocionalne inteligencije. No to su i slikarstvo, glazba i kazalište.“ (Salovey, Sluyter, 1999, str.40).

O našim emocionalnim doživljajima teško je racionalno raspravljati i najlakše ih je izraziti pokretom, glumom, mimikom, slikanjem, glazbom, pričom ili poezijom. Kad sam kao mladi učitelj (Bognar) nakon likovnih aktivnosti pitao nekog od učenika da odabere rad koji mu se sviđa, a zatim pitao – zašto. Dobivao sam odgovore kao – zato što ima sunce, ili – zato što se djeca igraju. Kasnije sam shvatio da je moje pitanje besmisleno jer se doživljaj ne može racionalno izraziti.

„Umjetničke aktivnosti u školi kao glazba, slikanje, igre mašte i drama mogu višestruko doprinijeti emocionalnom kultiviranju: Mogu pomoći učenicima da izraze i suoče se s emocijama koje su bolne i prikrivene i prodiskutiraju ih (na primjer gubitak roditelja), one im mogu pomoći da se stave u tuđe cipele (pretpostavljajući u mašti njihove emocije), one mogu imati balansiran i organiziran utjecaj na učenički emocionalni život.“ (Kristjansson, 2000, str. 11).

Pitanja koja postavljaju učitelji uglavnom otvaraju problematiku neugodnih emocija prilikom ocjenjivanja obrazovnih postignuća. Progovaraju o starom pitanju straha od ocjenjivanja i od roditelja prilikom dobivanja loše ocjene.

Mislite li da je način ocjenjivanja jedan od najvažnijih uzroka straha u školi? Kako provjeriti usvojenost informacija kod slabijih učenika, a ne izazvati stres? Što s djetetom (djetetovom ocjenom) ako je dalo sve od sebe, a zna za 'jedva dva'? Kako biti objektivan, a opet uključiti i

emocije u ocjenjivanje? Kako riješiti problem testiranja znanja bez emocija? Kako pomoći djetetu da se nosi s lošijom ocjenom? Kako svladati strah od ispitivanja ili testova u nastavi? Kako postupiti kod djeteta koje je jako tužno kada dobije negativnu ocjenu? Što učiniti kad je dijete po pritiskom roditelja zbog ocjena? Kako pomoći roditelju da se nosi s lošom ocjenom svoga djeteta? Što učiniti kada dijete svakodnevno dolazi u školu u strahu od roditelja jer svakodnevno nema napisanu zadaću? Kako pomoći djetetu čiji roditelji traže od njega više nego ono može postići?

Možemo se složiti s učiteljima da je sadašnji način ocjenjivanja jedan od glavnih uzročnika neugodnih emocija u nastavi. Umjesto da evaluacija kao završna etapa odgojno-obrazovnog procesa bude slavljenje učenja, ona se u funkciji međusobnog rangiranja učenika (ali i škola) pretvara za dio učenika sa slabijim mogućnostima u izvor traumatskih iskustava. Dok didaktika ne izađe iz paradigme represivne škole i iznađe humanija rješenja evo što učitelji već danas mogu učiniti:

- ✚ Učitelji mogu napustiti davanje negativnih ocjena. One postoje, ali se ne daju. Dijete se hrabri da postigne maksimum prema svojim mogućnostima, a za to se daju samo pozitivne ocjene – dobar, vrlo dobar i odličan. To su iskustva naših eksperimentalnih škola iz druge polovine osamdesetih i pokazala su se dobrim rješenjem, a i mi imamo isti pristup u radu sa studentima.
- ✚ Treba težiti visokim postignućima, ali prema interesima i mogućnostima svakog učenika. Na jednom seminaru učitelji su imali zadatak kreirati nove nazive za ocjene. Njihovi su prijedlozi da postoje dvije ocjene – izvrsni i oni koji će postati izvrsni.
- ✚ Na kraju godine učiteljica/učitelj može napisati pismo učenici ili učeniku u kojem će najprije reći kvalitete koje je zapazila/zapazio kod učenice/učenika, zatim može kratko prikazati proces suradnje i uspjehe koje su postigli, te eventualne probleme koji još postoje i sugestije za njihovo rješavanje (vidi detaljnije Bognar, 2001).
- ✚ Osim ocjenjivanja treba koristiti i sve druge aspekte evaluacije. Koristeći i formativnu i sumativnu evaluaciju treba veće značenje pridavati formativnoj evaluaciji jer kvaliteta procesa uvjetuje i rezultate. Ukoliko je to zajednička aktivnost učitelja i njihovih učenika onda to prestaje biti nešto što ugrožava i što je upereno protiv bilo koga.

Na kraju seminara koristili smo postupak *formativne evaluacije* koji smo nazvali „*Likovi iz bajki*“ (Prema: Bognar, Bačić, Uzelac, 1994). Svi sudionici seminara dobili su popis likova iz bajki Ivane Brlić-Mažuranić kojima smo pridodali simbolično emocionalno značenje. Na listić koji su dobili trebalo je naslikati jedan od likova koji odgovara njihovom emocionalnom odnosu prema današnjem seminaru. Rezultati su vidljivi na grafičkom prikazu. Značajno prevladavaju ugodne emocije. Većina je ovaj pristup doživjela kao podršku i ohrabrenje, kao razvoj samopouzdanja i povjerenja u druge, kao vedru igrovnu aktivnost. Iako su mnoge okolnosti bile nepovoljne (velik broj sudionika, loše ozvučenje, vrućina, neudobne stolice) samo 2% je izrazilo neugodne emocije.

Tablica 2: Rezultati evaluacije na kraju seminara

Svarožić	•radost, veselje, sreća, bezbrižnost	21 (7%)
Neva Nevičica	•samopouzdanje, povjerenje	43 (15%)
Regoč	•podrška, ohrabrenje	59 (21%)
Kosjenka	•povjerenje u druge	39 (14%)
Zora Djevica	•spoznaja, prosvjetljenje	4 (22%)
Malik Tintilinić	•igra, zabava	44 (15%)
Domaći	•osjećaj sigurnosti, zaštićenosti	9 (3%)
Palunko	•zbunjenost, nesigurnost	0 -
Morski Kralj	•nelagoda, napetost, pritisak	3 (1%)
Bjesomar	•razočaranje, bijes	4 (1%)

Zaključno razmišljanje

Koristeći pristup lateralnog mišljenja možemo zaključiti da se **proces** koji smo primijenili baveći se problematikom emocija u nastavi pokazao produktivnim. Koristeći kreativni postupak lateralnog mišljenja na seminaru za učiteljice i učitelje na tu temu stvorila se jedna poticajna klima čiji rezultat je bila velika aktivnost sudionika koja se odvijala u raspravama u parovima, pjevanju, pisanju pitanja, rješavanju emocionalnih problema, slikanju.

Prikupili smo veliki broj **informacija** o izazovima pred kojima se nalaze praktičari kad je riječ o emocijama u nastavi. Iz prikupljenih pitanja je vidljivo da učiteljima poseban problem predstavljaju nekontrolirano i burno izražavanje emocija, nošenje s teškim emocijama koje su posljedica osobnih gubitaka i traumatskih iskustava kao i neugodne emocije koje su posljedica tradicionalnog ocjenjivanja. Prikupljena pitanja ne samo da su bila osnovna orijentacija u pisanju ovog rada nego će se koristiti u nastavi sa studentima budućim učiteljicama i učiteljima, ali i na narednim seminarima.

Budući da zagovaramo uvažavanje **emocija** u odgojno-obrazovnom procesu pored znanstvenih izvora koristili smo i priče, glazbu, slikanje. I sami smo se iznenadili kako su naše tri priče, od kojih je ona o Tediju uvijek izmamila suze, dublje govorile o suštini emocija u nastavi nego li racionalno izlaganje. Poslije svake priče uslijedio je aplauz. Rezultat koji smo dobili na kraju da je 98% izrazilo ugodne emocije sličan je onom koji dobijamo i sa studentima s kojima prakticiramo ovakovu nastavu (vidi Kragulj, 2011).

Kreativnost je ovdje bila prisutna u pripremanju ovog pristupa. Samo stvaranje scenske slike je trajalo mjesecima i imalo je različite faze koje ovdje ne možemo prepričati. Cjelokupni odgojno-obrazovni proces ovog seminara bio je kreiran kao nešto novo i drugačije. Budući da smo polaznicima stalno davali mogućnosti za njihove aktivnosti nastojali smo da i to budu kreativne aktivnosti. Spomenimo samo smišljanje izmišljenog imena i zanimanja koje je trebalo podijeliti sa svojim parom što je razbukvalo maštu i izazvalo osmjehe na licima. Način prezentiranja ovog rada uz korištenje lateralnog mišljenja je nov i neuobičajen.

Naš **optimizam** posebno su poticali iskreni izrazi zadovoljstva mnogih koji su imali potrebu da nam se dođu zahvaliti, da podijele s nama svoja osobna iskustva i oduševljenje, da još priupitaju ponešto i iznesu neku dilemu i da nam kažu kako im je ovo bio jedinstven i poseban doživljaj. Nama koji smo sve ovo realizirali bila je ovo još jedna potvrda, u nizu, da je moguće realizirati humanistički pojam „suštinskog učenja“ jer mi to često doživljavamo na nastavi sa svojim studenticama i studentima.

Summary

EMOTIONS IN THE TEACHING PROCESS

The research of educational process shows that the dominant emotions in the classrooms are negative and unpleasant emotions, such as boredom and fear. It also shows that it is possible to change the situation and achieve the domination of pleasant emotions. Emotions are not only a part of the educational climate, but also the essence of the educational process. They are a part of verbal, but also of non-verbal communication; they are dealt with when learning through art, but also in the overall human interaction. Emotions are evident in ones attitude toward his or her profession, the subject he/she teaches and students and vice versa, in student's attitude toward their teachers, subjects and vocation. Successful teaching is not based only on emotions; it is, as Pestalozzi said, a unity of head, heart and hands.

This article is created as a result of the project focused on three levels: (1) theoretical study of the emotional problems in the classroom, (2) implementation of seminars for teachers dealing with the issue of emotions in the classroom, where a creative approach is applied and questions are raised about emotional problems in practice and the emotional climate in this type of educational process was examined, and (3) writing a report on the results of the project.

The aim of this paper is to use lateral thinking to find the solution for the emotional issues in teaching by applying six different ways of approaching the problem at the seminars: as a process, information, emotional and critical approach, creative and optimistic perspective. The entire paper is written on this methodological basis as an attempt to move beyond the positivistic approach.

The results suggest that the teaching practice is characterized by turbulent and uncontrolled emotional response, as well as the emotions difficult to deal with resulting from a child's traumatic experiences, and the unpleasant emotions associated with the evaluation and grading. The applied lateral thinking in teaching has resulted in a decreased level of negative emotions, and the classroom climate improved. 98 per cent of the teachers participating in the seminars expressed pleasant emotions about these meetings.

Keywords: *creativity, emotional climate, lateral thinking,*

Reference:

Bognar, L., Bagić, A. i Uzelac, M. (1994). *Budimo prijatelji*. Priručnik odgoja za nenasilje i suradnju. Zagreb: Slon.

Bognar, L. (2001). *Metodika odgoja*. Osijek: Pedagoški fakultet.

Bognar, L. (2004). Metode i postupci u odgoju. *Zbornik Učiteljske akademije u Zagrebu*, 7(1), 17-30.

Bognar, L. i sur. (2004). *Problemi mladih Slavonije i Baranje, istraživanje*. Osijek: Sveučilište J.J. Strossmayera.

Bognar, L. i Matijević, M. (2005). *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.

Beller, H., Foser, A. i Reinhardt, V. (2008). *Spielfilme – Chancen oder Barrieren für politisches und historisches Lernen*, Preuzeto 15. ožujka 2009. http://www.sowionline.de/methoden/dokumente/filmanalyse_beller-fose-reinhard.html

De Bono, E. (2008). *De Bonov tečaj razmišljanja*, Zagreb: VEBLE Commerce.

De Bono, E. (2011). *Lateral Thinking & Parallel Thinking*, Preuzeto 12. listopada 2010. <http://www.edwdebono.com/debono/lateral.htm>

Canfield, J. i Hansen, M. V. (1998). *Melem za dušu 2*. Zagreb: Mozaik knjiga.

Kristijansson, K. (2000). The Didactics of Emotion Education. *Analytic Teaching*, 21. (1) Preuzeto 23. rujna 2011. <http://www.viterbo.edu/analytic/Vol%2021%20no.%201/the%20didactics%20of%20emotions%20education.pdf>

Kragulj, S. (2011). Odgojno-obrazovna klima u sveučilišnoj nastavi. *Život i škola*, 25 (1), 35-60.

Manning, J. B. (2007). Emotions in Education: Toward an Integrative Understanding of Affect and Cognition in Learning. *The Heinz School Review*, 4, (1), Preuzeto 2. rujna 2009. <http://journal.heinz.cmu.edu/articles/>

Oatley, K. i Jenkins, J. M. (2003). *Razumijevanje emocija*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

Salovey, P. i Sluyter, D. J. (1999). *Emocionalni razvoj i emocionalna inteligencija, pedagoške implikacije*. Zagreb: Educa.

Wunderer, H. (2008). *Emotionen um Geschichtsunterricht? Erfahrung mit einem Projekt „Geschichte im Film“ – ein Zwischenruf*, Preuzeto 17. kolovoza 2011. http://www.sowi-online.de/methoden/dokumente/filmanalyse_wunderer.html